

ԵԶՆԻԿ ԱՔԵՂԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՄՈՎՍԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑՈՒ
«ԸՆԴԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԿՍ ԶՐՈՅՆ ԽԱՌՆՄԱՆ Ի ՍՈՒՐԲ
ԽՈՐՀՈՒՐԴՆ Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ .2ԾԸ.»
ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԸ

Ա. ՄԱՍ—ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒՐՎԱԳԻԾ ՄՈՎՍԵՍ ԵՐԶՆԿԱՑՈՒ
ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ

Մովսես Երզնկացին եղել է իր ժամանակի ամենագարգացած, հեղինակավոր և պատկառազոր հոգևորականներից մեկը:

Մեզ հասել է Մովսես Երզնկացու մասին մի վարք, ըստ Հ. Քյուրտյանի, գրված իր աշակերտ Գրիգորիս Երզնկացու (կամ Նարբերդցու) կողմից¹: Այն տպված է Ալիշանի «Հայաստանում» գործի մեջ, Վենետիկ, 1901, էջ 507—509: Սույն վարքը ավելի ճառային բնույթ ունի:

Վարքից հայտնի է, որ նա ազնվատոհմ ընտանիքի զավակ է, ծնվել է 1250-ական թվականներին, Երզնկայի մոտ գտնվող Կամախ-Անի բնակավայրում, Ներսես անունով մի քահանայի ընտանիքում: Մանուկ հասակից ուսանել է Երզնկայի Ավագ վանքում, ուր և ընդունել է կուսակրոն քահանայության կարգ:

1293 թվականին Երզնկացին «յորդորեալ առանել յիմաստուն րաբունապետէն Յովհաննու» (տես մեր հոդվածը Մովսես Երզնկացու Պատարագի մեկնության մասին, «Էջմիածին», 1973 թ., № 10, էջ 17), Երզնկայում գրում է մի հետաքրքիր և կարեւոր աշխատություն՝ «Հաւաքումն համառօտ մեկնութեան սրբոյ պատարագին, զոր յառաջագոյն արարեալ է սրբոց լուսաւոր հարցն»:

Այնուհետև Երզնկացին ճանապարհորդել է Արևելյան Հայաստանում և Կիլիկիայում:

Կիլիկիայում նա աշակերտել է ժամանա-

¹ Հ. Քյուրտյան, Երիզա և Եկեղյաց գավառ, Վենետիկ, 1953, էջ 280, 282—286:

կի նշանավոր վարդապետ Գևորգ Սկևռացուն (+1301 թ.), որը որոշ ձեռագրերում կոչվում է նաև Լամբրոնացի: Պահպանվել է Մովսես Երզնկացու ճառը² իր ուսուցիչ Գևորգ Սկևռացու մահվան առթիվ, 1301 թ. հունվարի 11-ին, որը վկայում է, որ այդ թվականին Մովսես Երզնկացին Կիլիկիայում է եղել:

Այս հաստատում է նաև Նոր Զոռայի Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանի № 202 ձեռագրի հիշատակարաններից մեկը (էջ 326բ)։

...Ազքանագեանքս գըրոհի
Թուաքերութեանս համարի
Երանհարիւր ընդ յիսնէկի (1301)
Զըրաւ եղև այսմ տառի,
Ի գաւառքս Կիլիկիէի,
Հուպ առ դղէկիս հոշակէի,
Որ և անուամբ Բարձր կոչի:

Մովսես մեղաւք մեռեալս ոգի,
Որ սպասաւոր գոյով Բանի,
Ստացաւ եղէ այսմ մատենի
Յարդեանց այլոց ձրից պարգևի...³

Կիլիկիայում եղած տարիներին նա արագրել է մի Աստվածաշունչ⁴, որը մեծ արժեք է ներկայացնում Աստվածաշունչի բնագրային ուսումնասիրության և հայ ձեռագրագիտության համար:

Թե ե՞րբ է Մովսես Երզնկացին վերա-

² Հ. Ղ. Ալիշան, Հայտատում, Վենետիկ, 1901, էջ 504—507:

³ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 8:

⁴ Տես Երևանի Մ. Մ. անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ Մատենադարանի) № 177 ձեռագիրը:

դարձել Կիլիկիայից, ճշգրիտ տվյալների դարձակությունը պատճառով դժվար է ճշտել: Սակայն կան վկայություններ, որոնք վերադարձի թվականը մոտավորապես որոշում են մինչև 1307 թվականը:

Այսպես. մեզ է հասել հետևյալ հիշատակարանը.

«Յեղանելոյն Ադամայ ի դրախտէն մինչ ի յաարտումն գրոցս էր թիւ ժամանակիս .ՅԾԴ. (6504), զի յեղանելոյն Ադամայ մինչ ի Քրիստոս էր .ԲԾԴԸ. (5198), և ի ծննդէնէն Քրիստոսի .ԲՅԺԶ. (1316) ամ, իսկ թվ. Մեծ Հայոց էր .24Գ. (1314):

Ես Գրիգորիս (Խարբերոցի) մայրական գրկօք եկեալ ի գաւառն Եկեղեաց և անդ սնեալ ի մեծահռչակ վանքն Տիրաշէն, և անդ ունեալ, որպէս ասացի, և կրօնաորեալ, իսկ յետոյ ի գալ վարդապետին Մովսիսի ի Կիլիկիոյ բազում գրեմօք, յորորեալ և առեալ գմեզ, բնակեցաք ի Դարաճաղեաց գաւառն՝ ի լեռնն սուրբ և մեծ Լուսաւորչին ամս վեց...» (Ընդգծումը մերն է—Ե. Ա. Պ.):

Այս Գրիգորիս Խարբերոցին ձեռագրի ստացողն է: Կա նաև գրիչի՝ Մխիթար Երզնկացու հիշատակարանը, ուր պարզվում է, որ ձեռագիրը գրվել է 1314 թվականին, Գլաճորում, «սու ոտս մեծ վարդապետիս Եսայեայ»:

1314 թվականից վեց տարի անց 1308 թվականն է: Առնվազն մեկ տարի էլ պետք էր, որպեսզի Գրիգոր Խարբերոցին բաժանվեր իր ուսուցչից, գնար-հասներ Գլաճոր, այնտեղ երևելի դեմք դառնար, որպեսզի ձեռագիր պատվիրեր և ստանար: Այսպիսով, Մովսես Երզնկացին Կիլիկիայից Դարաճաղաց գավառ է եկել մինչև 1307 թվականը «բազում գրեմօք» և սուրբ Լուսավորչի վանքում զբաղվել ուսուցչությամբ:

Սույն՝ Գրիգոր Լուսավորչի անապատում Մովսես Երզնկացին կառուցում է սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, 1311 թվականին: Այս է հաստատում Երևանի Մատենադարանի № 5077 ձեռագրի հիշատակարանը (էջ 288բ).

«...Արդ եղև ասարտ գրչութեան սորա ի թվ(ականին) հայոց .24. (1311), յանապատեր սրբոյն Գրիգորի, ընդ հովանեալ սրբոյ Կարապետին և սրբոյն Միհասա և նորաշէն սուրբ Աստուածածնին՝ որ յայսմ ամի բազում ջանի և աշխատութեամբ շինեալ եղև ի գերահռչակ ըաբունապետէն

Մովսիսէ...» (Ընդգծումը մերն է—Ե. Ա. Պ.):

1307 թվականի մարտի 19-ին Հեթում թագավորահոր ձեռնարկով և նախագահությամբ Սսի ս. Սուրբիա տաճարում գումարվում է մի ժողով, ընդունելու համար Գրիգոր է Անավարզեցի կաթողիկոսի (արդեն վախճանված) նորամուծությունները հալ եկեղեցու մեջ:

Ժողովին մասնակցում են հիմնականում կիլիկյան եպիսկոպոսներն ու վարդապետները և լատինաւեր իշխանները:

Ժողովը տևում է մեկ օր և ընդունում Անավարզեցու նորամուծությունները, Հեթումի զինվորական ճնշման տակ:

Ահա այս ժողովի որոշումների դեմ գրով ու խոսքով պայքարի մի ճակատ է բացում Մովսես Երզնկացին, իբրև գլուխ արևելյան վարդապետների սրբախոյան հատվածի:

Այս մասին հանգամանորեն մենք կանդրադառնանք հաջորդ էջերում:

Երզնկացու կյանքի և գործունեության մասին ուրիշ ոչինչ հայտնի չէ մեզ:

Հիշվում է միայն նրա մահվան թվականը՝ 1323 թ., որը ընդունված է բանասիրության կողմից:

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՄՈՎՍԵՍ
ԵՐԶՆԿԱՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆԿԱՆ
ՎԱՍՍԱԿԻ

Բազմաթյուն և բազմաժանր է Մովսես Երզնկացու մատենագրական վաստակը:

Այն բաղկացած է մեկնողական, դավանաբանական, խրատական-կանոնական, չափածո և այլ բնույթի գործերից:

* *

Ա. Մ Ե Կ Ը Ն Պ Ե Կ Կ Ը Ն Գ Ո Ր Ծ Ե Ր

ա.— «Մեկնութիւն ժամակարգութեան»: Տպված է երկու անգամ, Կոստանդնուպոլսում՝ 1837 և 1840 թվականներին:

1840 թվականի տպագրությունը ունի հետևյալ խորագիրը. «Մեկնութիւն ժամակարգութեան, արարեալ երանելոյն Խոսրովու Անձնացեաց եպիսկոպոսի և կարգադրեալն Մովսէսի գիտնական վարդապետի»:

Իրապես էլ, Մովսես Երզնկացու ժամակարգության մեկնությունը Խոսրով Անձնավացու մեկնության խմբագրությունն է, որոշ հավելումներով Հովհան Օձնեցու, Ստեփանոս Սյունեցու (Ը դար) և Մովսես Քերթոզաճի գործերից:

Նույն տպագրության մեջ կա մի փոքրիկ հատված՝ «Յառաջաբանութիւն Մովսէսի երջանիկ վարդապետի՝ սուրբ գրքոյս հա-

⁵ Հ. Ղ. Ալիշան, Հայապատում, էջ 525, և Միսական, Վեհերիկ, 1898, էջ 135:

⁶ Անդ:

⁷ Լ. Ս. Խաչիկյան, նույնը, էջ 79:

ւաքողի» (էջ դ-է), որտեղ Մովսէս Երզնկացիին հետևյալ խոսքերով բացատրում է իր աշխատանքի նպատակը և դրդապատճառը.

«...Եւ յայսմ ամենայնէ թափուր իմ գոլով բայց քանզի խնդրեցեր սիրելի՛ ըզվերլուծութիւն աղօթից, զորս թողեալ է մեզ երանելոյն Խոսրովու, ոչ բաւական համարելով զարարեալն, կապեցեր զմեզ ընդ հարկաւ՝ գրաւելով ի ծառայութիւն....

Բայց սկսցուք ի սկիզբն գրոցս զոր սկզբնատրեալ է մեծին Խոսրովու, հաւաքելով յանձն իւր տեղիս ըստ պատշաճ պիտոյից և զհրաքանչիւր սրբոցն խօսեցեալ բանս:

Այլ ահա հնազանդեալ հրամանաց քոց քարեւեր և պատուելի եղբայր Թեոդորէ.... սկիզբն արասցուք Աստուծով ի գործս»⁸:

բ.—«Հաւաքումն համառօտ մեկնութեան սրբոյ պատարագին, զոր յառաջագոյն արարեալ է սրբոց լուսաւոր հարցն»:

Մովսէս Երզնկացիին սույն աշխատությունը գրել է Երզնկայում, 1293 թվականին, իր ուսուցիչ Հովհաննես Երզնկացու հրահանգով:

Աշխատությունը առայժմ անտիպ է:

Մենք պատրաստել ենք աշխատության բնագիրը ըստ մեզ հասած ամենահին ձեռագրի՝ Մատենադարանի № 9292-ի, և ներկայացրել ս. Էջմիածնի հոգևոր ձեռնարանի տեսչությանը, իբրև դիպլոմային աշխատանք:

Մովսէս Երզնկացու Պատարագի մեկնության հեղինակի վավերականության, գրության թվականի, վայրի, դրդապատճառների, բովանդակության, աղբյուրների և արժեքի մասին տես մեր երկու հոդվածները՝ «Էջմիածին», 1973 թ., № Թ. 14—20 և № ԺԱ. 43—48:

Այստեղ կարելի է հիշատակել և այն, որ Հ. Քյուրտյանը փաստերի աղավաղումով շփոթել է Մովսէս Երզնկացու ժամակարգության և Պատարագի մեկնությունները՝ մի գործ համարելով դրանք, և ընկել անելանելի առեղծվածի մեջ⁹:

* * *

Բ.—Դ ա վ ա ն ա բ ա ն ա կ ա ն գ ո Ր Ծ Ե Ր

Մովսէս Երզնկացու մատենագրական վաստակի ամենակարևոր մասը նրա դավանաբանական գործերն են, ուր նա հանդես է գալիս իբրև ջերմ պաշտպան հայ ե-

⁸ Մեկնութիւն ժամակարգութեան Արարեալ Երանելոյն Խոսրովու Անձնացեաց եպիսկոպոսի և կարգադրեալ Մովսէսի գիտնական վարդապետի, 30րդագիտ (Կ, Պոլիս), 1840, էջ 1:

⁹ Հ. Քյուրտյան, նույնը, էջ 280—281:

կեղեցու դավանության, ծիսակարգի, սովորությունների, սրբությունների, որի համար էլ արժանիորեն կոչվել է «Հայոց վարդապետ», «գերափոխակ ըստնապետ»:

ա.—Ոսկեփորիկ

Դավանաբանական նյութերի շատ հարուստ մի ժողովածու է:

Ըստ մատենագրական տվյալների, Երզնկացիին սույն ժողովածուն կազմել է 1310-ական թվականներին:

Երևանի Մ. Մ. անվան Մատենադարանի № 576 ձեռագրում, որը Մովսէս Երզնկացու Ոսկեփորիկն է, պահպանվել է Երզնկացու հիշատակարանը, որի վերջում ավանդ է. «Եւ արդ ես վերջին մովսէս, ծնունդ յետին ժամանակի և սպասաւոր պիտակ բանին, ժողովեալ հաւաքեցի սակաւ ինչ ի բանից սրբոց և եղի ի տառս այս վասն բերման ժամանակի և շփոթման ճշմարտութեան ի բազմաց խոնաւակելոյ: Եւ եղև զրաւ գրչութեան այս մատենի ի մէջ մայրաքաղաքին Ե(ր)զնկու, առ աթոռակալութիւնս տեառն Սարգսի արքեպիսկոպոսի ընդ հովանեաւ սուրբ կաթողիկէիս և սուրբ Կարապետիս և ճշարհաց սուրբ Ներսէսիս»¹⁰:

բ.—«Մովսէսի Հայոց վարդապետի գրեալ պատասխանիք թղթոյն Տրապիզոնի առ հատուածեալն Գրիգոր երէց»

Սույն գործը մեզ է հասել տասնյակ օրինակներով¹¹: Թղթի գրության նախադրյալների, դրդապատճառների և արդյունքների մասին շատ քիչ բան է հայտնի մեզ:

Վերնագրից պարզվում է միայն, որ Մովսէս Երզնկացիին սույն թուղթը գրել է Տրապիզոնցի հունադասկան Գրիգոր քահանայի՝ Հայ եկեղեցու մասին արված ամբաստանագիր-թղթին ի պատասխան:

Մովսէս Երզնկացու սույն գործը արժեքավոր է իր շոշափած թեմաների բազմազանությամբ և դրանց խոր վերլուծությամբ: Թուղթը գրվել է 1309 թվականից առաջ:

գ.—Վասն պատկերացն

Մովսէս Երզնկացու «Պատասխանիք թղթոյն Տրապիզոնի» գործի մեջ կա հետևյալ վկայությունը. «Այլ և վասն պատկերացն դարձեալ զոր յիշեալ էք, գրեալ ենք և զայս ընդ երկար բանիս յայլում տեղոջ»:

Այս վկայությունը մեզ է հուշում, որ Երզնկացիին մի գործ է գրել պատկերաբանության մասին, որը սակայն մեզ չի հասել:

դ.—Ընդդիմադրութիւն Սակս ջրոյն խառնման ի սուրբ խորհուրդն ի թուին հայոց .2ԾԸ.

¹⁰ Տես ձեռ. № 576, էջ 164բ:

¹¹ Տես Մատենադարանի №№ 2174, 2678 և այլ ձեռագրերը:

Գ.—Խրատականկաննալա.
ա.—«Մովսէսի վարդապետի ասացեալ ի խնդրո Յակոբա»:

Այս գործը մեզ է հասել միայն մեկ ձեռագրով, որը Երևանի № 108 ձեռագիրն է (էջ 259բ—26), գրված 1822 թվականին Երուսաղեմում, Մովսէս Երզնկացու գործերի գրիչ Թորոս Տարոնացու ձեռքով: Ձեռագրի ստացողը նույն Հակոբոս Արեւելցին է, որի խնդրանքով գրել է Երզնկացին այս գործը:

Սույն գործը մեզ ծանոթ է նաև «Մովսէսի Երզնկացույ Դասանություն հաւատոյ»¹² անունով: Սակայն հավատքի դավանության մասին միայն մեկ տող կա՝ առաջին տողը. «Հաւատոյ Դասանությունն ծանախությունն է առ Աստուած»¹³: Այնուհետև ողջ գործում խոսվում է կրոնավորի վարքի, գործունեության մասին, խրատական բնույթով: Եվ այս անցումը կատարվում է հետևյալ անխաղաղությամբ. «Բայց հաւատոյն՝ գործ պիտոյ է, զի հաւատ առանց գործոց ունայն է»¹⁴:

բ.—Խրատ կանոնականք ի Մովսէս վարդապետէ Երզնկացոյ ասացեալ և գրեալ և առաքեալ յեկեղեցեացս Հայաստանեայց:

Սույն գործը մեզ հասել է տասնյակ օրինակներով¹⁵, հիմնականում այն դրված է Մովսէս Երզնկացու հանրահայտ «Ոսկեփորիկ» ժողովածուում, իբրև առաջաբան:

Գործը սկսվում է հետևյալ բառերով. «Ի դամբարանէ արքոյ լուսաորչիս և ի վարդապետէս Մովսէսէ—որ և զմիօք են վարդապետք և եղբայրք...»¹⁶, որը և վկայում է, որ Երզնկացին այս խրատականը գրել է Կիլիկիայից վերադառնալուց հետո:

Խրատականում հիմնականում խոսվում է աշխարհիկ մարդկանց վարք ու բարքի, եկեղեցու և ծիսակատարությունների նկատմամբ նրանց պարտականությունների մասին:

Դ.—Ողբ

«Դրուատ բանի սուղ ինչ պատմագրաբար յերջանիկ բարոնապետն և ի քաղցրաբարբառ վարդապետն Գեորգ Լամբրոնացի,

¹² Տե՛ս Յուցակ ձեռագրաց Մ. Մ. Ա. Մատենադարանի, Երևան, 1965, Ա. հատոր, էջ 251:

¹³ Տես ձեռ. № 108, էջ 259բ:

¹⁴ Ամդ:

¹⁵ Մատենադարանի ձեռ. №№ 5849 (էջ 1ա—8բ), 10286 (նույնը):

¹⁶ Ձեռ. № 5849, էջ 1ա:

ասացեալ Մովսէսի վարդապետի՝ աշակերտի նորին»:

Ողբ, գրված իր ուսուցիչ Գեորգ Սկևռացու մահվան առթիվ, 1801 թվականի հունվարի 11-ին:

Երզնկացին նախ ողբում է իր ուսուցչի մահը, ապա տալիս Գեորգ Սկևռացու վարքը, այնուհետև գովքն է անում իր ուսուցչի և վերջում նորից ողբում նրա մահը:

Սույն ողբը տպված է Ալիշանի «Հայապատում»-ում, էջ 504—507:

Ե.—Ձանազանք

ա.—«Վասն թագաւորացն Հայոց, զոր կարգեաց Մովսէս Խորենացին»:

Հայ և Կարսի թագավորների ցանկն է, ըստ Մովսէս Խորենացու:

Վերջում կա մի փոքրիկ հավելված՝ հայ բագրատունի և Կիլիկյան թագավորների անուններով:

Գործը անտիպ է և մեզ է հասել բազմաթիվ ձեռագրերով, ինչպես օրինակ. Մատենադարանի №№ 6938 (էջ 129ա—130բ), 2678 (էջ 137ա—138ա), 1868 (էջ 210բ—215բ) և այլն:

բ.—Տաղ՝ «Մարգարէից սա սերմանումն»:

Բազմաթիվ ձեռագրերում Մովսէս Երզնկացու գործերին կցված է մի տաղ՝ Մարգարէից սա սերմանումն, որի տեղերի առաջին տառերը հոդում են՝ Մովսէսի է սա նախադասությունը:

Սույն տաղը տպված է Նորայր եպս. Պողարյանի Երուսաղեմի ձեռագրացուցակի Գ հատորում, էջ 227—228:

«ԸՆԴԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ՍԱԿՍ ԶՐՈՅՆ
ԽԱՌԵՄԱՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆ
Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ .20Ը.» ԹՈՒՂԹԸ

Մովսէս Երզնկացու սույն թուղթը բացահիկ արժեք է ներկայացնում հայ դավանաբանական գրականության մեջ իր շոշափած թեմայով:

Դավանաբանական վիճաբանությունների ամենակարևոր հարցի՝ Քրիստոսի երկու բնությունների մասին հարուստ գրականություն է հասել մեզ:

Ամեն անգամ, երբ խոսք էր լինում եկեղեցիների միության մասին, Քրիստոսի տարբեր եկեղեցիների կողմից հայ եկեղեցու առջև միշտ դրվում էր Քրիստոսի երկու բնությունների ընդունման հարցը, իբրև ամենահիմնական կետ:

ԺԳ դարի կեսերից սկսած, հայ-հոռմեական եկեղեցական հարաբերությունների ժամանակ, բնությունների հարցը իր տեղը գիշում է մեկ այլ կարևոր հարցի՝ պատարագի բաժակի մեջ գինու հետ ջուր խառնելուն:

Սա մի խորամանկ քայլ էր արևմտյան եկեղեցու կողմից մտածված:

Հոռմե արդեն զգացել էր, որ հայ եկեղեցու հետ միության մասին խոսել, նրան առաջարկելով ընդունել երկու բնության դավանանքը, անհնար էր: Եվ Հոռմե փոխում է դավանաբանության ամենաեական հարցի ուղղությունը՝ բնությունների հարցից անցնելով բաժակի մեջ ջուր խառնելուն:

Սակայն այս արտաքին կողմն էր միայն: Բաժակի մեջ ջուր խառնելու հարցը Հոռմե այնպես էր ներկայացնում հայ եկեղեցուն, որի ընդունումը միանգամայն և ընդունումն էր երկու բնության վարդապետության:

Արժե այստեղ հիշել Հոռմի փաստարկներից մեկը՝ բաժակի մեջ ջուր խառնելու կասկածությունը:

«...Սուրբն Երիմու՝ աշակերտ առաքելոց, գրեալ է... զի ոմն մարդ լոկ և ոմն Աստուած տակ անուանեն զՔրիստոս: Երիմեանքն մարդ սրբացեալ ասեն զՔրիստոս և ոչ Աստուած և մարդ և յայն սակա ջրով միայն պատարագէին: Եւ մարկիոնեանքն Աստուած միայն ասէին և ոչ մարդ և Աստուած և յերկուց միացեալ և վասն այր գինով միայն պատարագէին»¹⁷:

Դժբախտաբար, քաղաքական նկատառումներով, Հոռմի այս և նման դավանաբանական վարդապետությունների նկատմամբ հարգալիք և ստրկաբար ընդունելու ձգտումներ են ցույց տալիս կիլիկյան հայկական պետության ղեկավար, ֆրանսիական միաբանության անդամ Հեթում կրոնավորը, հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Է Անավարզեցին (1293—1307), կիլիկյան լատինաւեր կուսակցությունը:

Նրանց ազգավնաս և անհայեցողական գործողությունները հասնում են այնտեղ, որ որոշում են 1305—1306 թվականներին ժողով գումարել Ստում և պաշտոնապես ընդունել Հոռմի առաջարկները:

Բարեբախտաբար քաղաքական խառնակ վիճակի պատճառով հետաձգվում է ժողովի գումարումը, և 1307 թվականին (հավանաբար հունվարի վերջերին) մահանում է Գրիգոր Է Անավարզեցի կաթողիկոսը:

Սակայն Անավարզեցու մահը չի խանգարում ժողովի գումարմանը, որը տեղի է ունենում նույն տարին, մարտի 19-ին, Հեթում

թագավորահոր նախագահությամբ և կիլիկյան եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից ոմանց մասնակցությամբ: Ժողովին ներկա են լինում նաև բազմաթիվ լատինաւեր հայ իշխաններ:

Ժողովը տևում է մեկ օր և ընդունում Հոռմի առաջարկները և Անավարզեցու նորամուծությունները, անշուշտ Հեթումի կողմից գործադրված քաղաքական ճնշման ներքո: Այնպես ինչպես՝ կարելի է դավանաբանական և ծիսական կարևոր նշանակություն ունեցող տասնյակ հարցեր քննել մեկ օրում:

Այս ժողովի մասին պատմիչ Կղեմես Գալանոսը վկայում է հետևյալը. «Առաջի եղեալ է արքայն զհամակ կաթողիկոսի, որպէսզի քննեսցի ճշմարտութեամբ»¹⁸:

Անշուշտ այսպիսի մի ժողովի որոշումները երբեք չեն կարող անդրադարձնալ հայ եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքների փոփոխման վրա, ժողով, առանց հայոց կաթողիկոսի, առանց ամենակարևոր դավանաբան եպիսկոպոսների և վարդապետների մասնակցության ու քաղաքական-գինվորական ճնշման տակ:

Ահա այս ժողովի որոշումների դեմ է, որ ընդդիմացել է Մովսես Երզնկացին, արեւելյան վարդապետների անունից, գրելով «Ընդդիմադրութիւն սակա ջրոյն խառնմանի սուրբ խորհուրդն ի թուին հայոց .2ԾԸ.» հակաճառությունը:

Եվ քանի որ ժողովի որոշումները նույն Գրիգոր Անավարզեցու դավանաբանական նամակն է՝ ուղղված Հեթումին, որտեղ հայտնում է հայ եկեղեցուն իր կատարելիք նորամուծությունների մասին¹⁹, ուստի Մովսես Երզնկացին իր հակաճառության մեջ խոսելով Սսի անօրինական ժողովի դեմ, հակաճառում է նաև Գրիգոր Անավարզեցուն, նրա նամակին:

*
* *

Մովսես Երզնկացու «Ընդդիմադրութիւն Սակա ջրոյն խառնման...» թուղթը քաղկացած է չորս մասից.

ա.—Գրիգոր կաթողիկոսի հայոց ջրողի, երկաթնակի, ուրացողի, ոհ որոց թողեալ զուսումն մանկութեան և մոռացեալ զուխտն աստուածեղէն. (Տես Մատենադարանի ձեռ. № 2268, էջ 74բ—77բ):

Բն.—Վասն ջրոյն թէ պարտ է խառնել ի սուրբ խորհուրդն, որպէս և այլ քրիստոն-

¹⁸ Կղեմես Գալանոս, Միաբանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռմմայ, հոռ. Ա, Հոռմ, 1650—1661, էջ 461:

¹⁹ Աճղ, էջ 439—450:

¹⁷ Տես Մատենադարանի ձեռ. № 2268, էջ 75ա:

գայս և զքաժակս ընկիցեք, զմահ Տեառն պատմեցէք»²⁶:

Ըստ հոռմեադական վարդապետության, Քրիստոսի մահվան հիշատակը արյունն ու ջուրն է, որ ելավ նրա կողից, մահվան ժամին:

Քրիստոս պատարագվեց խաչի վրա մարմնով և նրա կողից արյուն և ջուր հոսեց:

Հետևաբար պետք է ս. հաղորդության բաժակի մեջ ջուր խառնել:

գ.—Քրիստոս վերցրեց բաժակը սեղանից, գոհացավ և ասեց. «Ջայս արարէք առ իմոյ յիշատակի»²⁷:

Ըստ հոռմեադական վարդապետության, բաժակը ոչ թե անապական գինու անունն է, այլ ամանի, որի մեջ խառնվում է ջուրը և գինին:

Որի համար էլ աստվածային Սողոմոնը մարգարեացել է Քրիստոսի հաստատած հաղորդության խորհրդի վրա և ասել.

«Խառնեաց ի խառնելիս զգինի իւր և պատրաստեաց զսեղան իւր»²⁸:

Սողոմոնի այս մարգարեությունը հայտնվում է խաչի վրա, երբ Քրիստոսի կողից արյուն և ջուր է հոսում: Եվ այս ցույց է տալիս, որ չպետք է միայն ջրով կամ միայն գինով պատարագել, այլ գինով և ջրով միասին:

Եվ հենց Բարսեղ Կեսարացու և Հակովբոս Տյառնեղբոր պատարագամատուցների մեջ գրված է, թե Քրիստոս. «առեալ բաժակ, օրհնեաց, խառնեաց...»²⁹:

դ.—Գինու և ջրի խառնումը Քրիստոսի աստվածության և մարդկության խառնումն է խորհրդանշում:

Երկուցյանք միայն ջրով էին պատարագում, որովհետև մերժում էին Քրիստոսի աստվածությունը և նրան «մարդ սրբապալ» էին անվանում:

Իսկ մարկիոնյանք միայն գինով էին պատարագում, որովհետև մերժում էին Քրիստոսի մարդկայնությունը և նրան միայն Աստված էին անվանում:

Բանի որ նրանք աղանդավորներ էին, ապա նրանց դավանանքները և ծեսերը մերժելի են:

Եվ այս պատճառով 6-րդ տիեզերական ժողովում և Ունիոն կայսրի ժամանակ գումարված Կարթագենի ժողովում որոշվեց, որ պետք է պատարագել գինով և ջրով միասին, այլապես որևէ պատարագ ընդունելի չի կարող լինել:

ե.—Գրիգոր Նյուսացին ասում է, թե գինին ջուր է, թե «գինին ոչ այլ ինչ է քան եթե ջուր որակացեալ ի փայտի՝ այսինքն գոյն առեալ յորթոյ»³⁰:

Այս թեորհյալով թղթում փորձվում է անգոր դարձնել Հովհան Ոսկեբերանի այն հայտնի խոսքը, թե «ոչ արբից ի բերոյ որթոյ մինչև արբից զդա նոր ըստ յարքայութեան Հօր իմոյ»³¹:

Վերոհիշյալ հետևությանը թղթում ասվում է, թե Հովհան Ոսկեբերանը ընդդիմացել է ոչ թե նրանց դեմ, ովքեր ջուր են խառնել գինուն, այլ նրանց, ովքեր միայն ջրով են պատարագել:

զ.—Միլանի Ամբրոսիոս եպիսկոպոսը ասել է, որ պետք է հնազանդվել Հռոմի սուրբ և առաքելական եկեղեցուն, որովհետև այն հաստատված է Պետրոս առաքյալի ողորդափառ հավատքի հիման վրա:

Եվ ինչպես որ մարմինը հնազանդվում է գլխին, նույնպես և ընդհանուր եկեղեցին, որ Քրիստոսի մարմինն է, պարտավոր է հնազանդվել Հռոմին, որովհետև այն Քրիստոսի կողմից հաստատվել է իբրև գլուխ իր եկեղեցու:

Եվ քանի որ Հռոմի Աթոռը անհրաժեշտ է գտնում բաժակի մեջ ջուր խառնելը, ապա և պետք է որ մյուս բոլոր եկեղեցիները նույնը անեն:

Այնուհետև գալիս է Սսի ժողովականների խոսքը. «...Վասն որոյ և աստ ժողովեալ բազմութիւն եպիսկոպոսաց և վարդապետաց, հարց և քահանայից, հանդերձ Քրիստոսաւեր թագաւորաս մերով Լեոնի և պարան Հեթմի և եղբարքք իւրովք Աւշնի և Ալիխանի և այլ ևս իշխանօք, ազատօք և զօրօք և սրբազան ժողովրդականաւք յոյժ հաւանութեամբ և պատուով ընկալաք զհրաման սրբոյ Հօրս և իբրև զճշմարիտ և զառաքելական կանոնս և զօրինադրութիւն հաստատեցաք յեկեղեցիս Հայոց... եմք համաձայն յամենայն բարեկարգութիւնս և սոնս եկեղեցւոյն Հռովմայ»³²:

Թե ինչ այլ բարեկարգություններ են ընդունել, թղթում հստակ տրված չեն, բացի երկու ակնարկությունից.

ա.—Տերունական տոները արևմտյան եկեղեցու հետ միասին տոնել, մի սովորություն, որը «ի կանոնս ժամանակաց սկսեալ ի սրբոյ լուսաւորչէն գոյր յեկեղեցիս Հայոց և պահիր սոյն սովորութիւն բազում և երկար ամօք և ի պատճառէ ի Մեթէ խափանեալ և բարձեալ եղև»³³:

²⁶ Ա. Կորնթ. ԺԱ. 26: Անդ:

²⁷ Հովկաս ԻԲ. 19: Անդ:

²⁸ Առակ. Ա. 1—2: Անդ, էջ 75բ:

²⁹ Անդ, էջ 75ա:

³⁰ Անդ, էջ 75ա:

³¹ Անդ:

³² Անդ, էջ 76բ—77ա:

³³ Անդ, էջ 76բ:

բ.—Հաղորդության խորհրդի համար ցորենի հացի փոխարեն երբեք չօգտագործել գարեղեն հաց³⁴։

գարեղեն հաց³⁵։
Թրթի վերջում դրված է հետևյալ եզրա-
փակիչ խառը. «Եղև կանոնադրութիւն և
սահման սրբոյ ժողովոյն ի մեծ թուականու-
թեանս Հայոց .202. և փոքր թլիւն .Ե. յաւ-
սեանն մարտի .ժթ. ի յօդօգմեան տօնին,
ի սուրբն մեծ կաթողիկէն մայրաքաղաքին
Սիսոյ»³⁵։

Սաի ժողովի որոշումների թղթին կցված է սի փաթեթիկ հատված Հոռմի Իննուկյենտիոս Բ Պապի նամակից՝ ողված Ներսես Ծնոր-հայու եղբայր հայոց Գրիգոր կաթողիկոսին:

Այդ հատվածում սալում է, որ պետք է բոլորին ուսուցանել, թե ինչպես Քրիստոս պատարագվեց խաչի վրա մարմնով և քրակողից արյուն և ջուր հոսեց, և այն հիշատակը պետք է պահել և միշտ գործադրել:

Այնուհետև ասվում է, որ Զրիստոսի ծնունդը պետք է տոնել դեկտեմբերի 25-ին, իսկ Հովհաննես Մկրտչի ծնունդը՝ հունիսի 24-ին:

Մովսես Երզնկացին իր գրության մեջ հիշատակելով այս ամենը, ավելացնում է.

«Այտոքին հակառակասիրտացն բանք»³⁶:
Այնուհետև երզնկացիներն ակնարկում է լատինաաբեր կուսակցության կողմից արված հետևյալ բարեփոխություններին.

ա.—Ընդունել .բ. քննություն և .բ. կամք և .բ. ներգործություն:

բ.—Ապականացու կիրք ասել ի Քրիստոս:

գ.—Ընդունել գՔաղկեդոնի ժողովն:

դ. —Տոմերը կատարել ըստ Անավարզեցու խմբագրած Յայմատութք-ի, որ է հայ եկեղեցուն հատուկ յոթնական դրության խախտումը:

Ե.—Նզովել բոլոր այն սրբերին, որոնք
չեն ճանաչված որպես սուրբ Հոռմի կողմից:

Հաճախակիորեն որպեսզի համարյա բոլորը
Երգվածացին այս փոքրիկ հատվածում մի
բանի հետաքրքիր տեղեկություններ է տա-
լիս մեզ, ըստ որի Գրիգոր Անավարզեցի
կաթողիկոսը իր այս բոլոր նորամուծու-
թյունները կատարել է Հեթումի պարտա-
դրանքով:

«Զի իմ շահելով զկամս թագաւորին,
զայս արարի և փոխանակ կրեմ յաքսորումն
յաթոռոյս»³⁷:

Երզնկացին վկայում է նաև, որ Գրիգոր Անավարզեցի կաթողիկոսը իր մահվան ժամին ասել է.

«Հայ եմ, հայ եմ և հայ մեռածսիմ»³⁵:

Թղթի երկրորդ մասում երգնկացին ընդհանուր խոսքերով անդրադառնում է Սսի ժողովի որոշումների անմտության և անօգտակարության հարցերին:

Երզնկայացին պաշտպանում է այն տեսա-
կետը, թե եթե ճշմարտության հաղթանակի
համար են արվել այդ որոշումները, ապա
անմիտություն է այդպես մտածել, որովհետև
«ամենայն ումեք յայտ է, զի որ ի ձայն մերձ
լինի, նմա յայտ է ճշմարիտ» քան որ ի բա-
ցեայ կայ և թե այդպես է, որպես և է իրա-
ացի, ապա որք ի նախակարգեալ օրինա-
դիր հայրսն հույս էին և յառանդիչսն հաս-
տատությունն հաւատոյ ճոցա յաւէտ պարտ է
հաւատալ, քան թէ ստատկասպասաց լեռ-
նոց...»³⁰: Եվ նա առաջարկում է, որ Սսի
ժողովականները իրենց այդ որոշումները
առաջարկեն Նիկիական Հավատամքի
և առաջին սուրբ հայրերի սահմանադրու-
թյունների հիման վրա:

Սակայն Երզնկացին հասկացել է այդ
անցած-դարձած դեպքերի պատճառները.

«Եւ արդ լինէ որպէս ասեմ ստալոյժ ունայնաբանութիւն, զի սէր և միաբանութիւն ասեմն հաստատեցի և գայեցեմ մակեդոնացիք և օգնեցեմ մեզ»⁴⁰:

Երզնկացիին կարողացել է ճշգրտությամբ հասկանալ իր ժամանակի քաղաքական կացությունը և հատուտապես, որ «մակերդնացիք», այսինքն խաչակիրները, նպատակ ունեն միայն Երուսաղեմը ազատագրել և՛ ճորենների ձեռքից, և որպեսզի այս անձն, որանք պետք ունեն կիլիկյան հայկական թագավորության բարեկամությանն ու օգնությանը:

Եվ հենց այս պատճառով ավելորդ են հայերի զիջողությունները կրոնական-դավանաբանական գետնի վրա:

Իսկ եթե ունանք կարծրորեն են, թե սերը հայերի և խաչակիրների, կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ Հոռոմի միջև, ավելի ջերմ և հաստատուն կլինի, եթե բոլորն էլ մույն դավանանքն ունենան, շարունակում է Երզրնակացին, սխալում են, որովհետև «մա-կեդոնացիք» և «յուդեք» մույն դավանանքը ունեն, ասկայն մույնիսկ միմյանց քրիստոնե-յա չեն համարում, ատելությունից դրդված:

Գ մասում երգնկացին խոսում է Գրիգոր

³⁴ Անդ, էջ 77սւ:

35 Ա.Գր:

³⁶ U.Gn, t.2 77p:

37 ԱԵԴ:

38 U.Gn:

³⁹ U.Gn., էջ 78բ:

⁴⁰ Ամդ, էջ 78ա:

Վկայասեր կաթողիկոսի Զատիկի ճառի գրության պատճառի մասին և ապա մեջբերում այդ ճառից մի հատված, հիմնականում ցանկանալով ապացուցել, որ չպետք է հավատալ Արևմտոսքի եկեղեցիների կեղծ ուսմունքներին և խոստումներին և չպետք է մոռանալ Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու առաքելահաստատ դավանանքն ու ավանդությունները:

*
*
*

Մեզ համար ամենակարևորը թղթի Դ մասն է, այն է՝ Ա մասի հակաճառությունը:

Երզնկացին նախադասություն առ նախադասություն մեջ է բերում Ա հատվածը և հակաճառում յուրաքանչյուր հատվածին առանձին-առանձին:

Հակաճառվելիք հատվածների առջև դրված են լինում. «Գրիգորն ասէ կաթողիկոսի», «հրցու», «հրց. Գրիգոր կաթողիկոսէ», «Գրիոր.» և այլն նման արտահայտություններ, իսկ Երզնկացու հատվածների առջև՝ «պիսի», «պիսի. Մովսիսի վրդոս.», «Մովս», «Մովսէսի» և այլն:

Ինչպես արդեն հանգամանորեն անդրադարձանք, Սսի ժողովականները ս. հաղորդության բաժակի մեջ ջուր խառնելու որոշումը ընդունել են՝ հիմնականում վեց թեզիսների հիման վրա:

Այստեղ Երզնկացին նախ վերլուծում է այդ թեզիսները և պատասխանում հայ եկեղեցու վարդապետության ճշմարիտ հիմունքներով:

ա.—«Երեք են որ վկայեն յերկինս՝ Հայր և Բանն և Հոգին, և երեք են որ վկայ յերկրէ՝ Հոգին և ջուրն և արինն»⁴¹:

Այս վկայությունը ոչ թե արվել է սուրբ խորհրդի ջրի մասին, այլ հայտնելու, թե Հիսուսը Աստուծո Որդին է:

Խաչի վրայի ջուրը մեր եկեղեցին ընդունում է որպես մկրտության խորհուրդ, իսկ արյունը՝ հաղորդության խորհուրդ:

բ.—Դեն և զՊողոսին թէ յուտել հացին զմահն Տեառն պատմել⁴²:

Պողոս առաքյալը այնտեղ ջուր չի հիշում, այլ միայն բաժակի համար է ասում և կողից արյուն և ջուր ելնելը կենդանի Աստվածության և մահացած մարմնով խաչի վրա Տիրոջն է քարոզում և ոչ սուրբ խորհրդի մեջ ջուր արկանելը:

գ.—Բերէ և զբան Փրկչին, թէ առեալ զբաժակն ասէ ոչ անապական զինույն է անուն, այլ ամանույն⁴³:

Բաժակը նաև հոմանուն է չարչարանքի հետ. «կարէ՞ք ըմպել զբաժակն, զոր ես ըմպելոց եմ»⁴⁴:

Եվ Սողոմոնի խոսքերը ոչ թե ջրի և գինու խառնման համար է ասված, այլ Հին և Նոր Կտակարանների «միաբանության»:

դ.—Այլ ասէ գտաք ի գիրս Երինոսի զանուանս նոցա, զի Երինոսեանքն ասէ լոկ մարդ ասեն զՔրիստոս վասն որոյ ջրով միայն պատարագէին և Մարկիոնեանքն Աստուած միայն ասէին և սակա այնր զինով միայն պատարագէին⁴⁵:

Սա արդեն հայտնի ստույթն է:

Նախ ոչ մի տեղ չի հիշված և ոչ մի սուրբ հայր չի ավանդել, որ Երինոսյանք միայն ջրով էին պատարագում: Իսկ Երինոսի անունով նրանց բերած վկայությունը Երզնկացին չի ընդունում, այն պարզ պատճառով, որ Երզնկացու նման հմուտ մեկը, թնկելով Երինոսի գործերը, չի գտնում այդ վկայությունը:

Եվ Երզնկացին իրավունք ունի մերժելու, քանի որ նա մեզ է հաղորդում չափազանց ուշագրավ մի պատմություն. «...Ես ինքնին եղէ ականատես երբեմն, զի գրեալ էին ասույադ բանք և մակագրեալք զանունն Յովաննու և մատուցին առաջի իմ զի այնու պատրեցեն, որ և ի նոյն տեղուքն էպէրեցաւ, ոչ եղև ընդունելի, զի սուտ էր»⁴⁶:

Սեփական փորձառությունից ելնելով Երզնկացին զարմանալի չի համարում որ Երինոսի գործերում իրեն չի հաջողվում գտնել վերոհիշյալ վկայությունը և ավելացնում է. «...Թէ լայլ Երինոս ունին բաց լաշակերտէ առաքելոցն, իրեանց աղանդովն, մեզ չէ ընդունելի»⁴⁷:

Այնուհետև Երզնկացին մեջ է բերում մի վկայություն Եպիփանից, Երինոսացիների մասին, ըստ որի նրանք պաշտում են ջուրը որպես Աստված և մկրտվում «համապազ», իսկ ս. խորհրդի մասին ոչինչ չի գրված:

Գալով Մարկիոնի աղանդին, Երզնկացին ասում է.

Եթե միայն զինով պատարագելը հերձված էր, առաջին սուրբ հայրերը միայն զինով չէին պատարագի և մեզ այդպես չէին ուսուցանի:

Իսկ եթե միայն զինով պատարագելը Մարկիոնի աղանդի հերձված է, ապա ինչո՞ւ նրանք, որոնք մեզ ուսուցանեցին, որ մինչև այժմ նգովենք Մարկիոնին, չասացին, թե զինով պատարագելը Մարկիոնի աղանդին է հատուկ և պետք չէ անել:

⁴¹ Անդ:

⁴⁵ Ձեռ. էջ 81բ:

⁴⁶ Ձեռ. էջ 82ա:

⁴⁷ Անդ:

⁴¹ Ա. Յովն. Ե 8, ձեռ. էջ 80բ:

⁴² Ձեռ. էջ 80բ:

⁴³ Անդ:

Այլ Մարկիոնը հինգ հերձված ունի և պատարագի խորհրդի գինու կամ ջրի մասին ոչ մի հերձված չի ընդունվել:

Իսկ ինչ վերաբերվում է Կարթագենի ժողովի որոշմանը, Ունորիոս կայսեր ժամանակ, Երզնկացիին նախ պարզում է, որ Ունորիոսը եղել է Մեծն Թեոդոսի որդին, և նրանից հետո ապրող շատ սրբեր, որոնց թվում ա. Հովհանն Ոսկեբերանը, չեն ընդունել այդ որոշումը: Նշանակում է այդ ճշմարիտ չէ և մերժելի է:

ե.—Առնու և միւս բան զհիւսացոյն, զի գինին ջուր ասէ որակացեալ ի փայտի⁴⁸:

Եթե այդպես է, որպես և է ճշմարիտ, ապա ջուրը ինչպե՞ս պետք է ջրի մեջ խառնել:

զ.—Հոռմի գերագաճության գաղափարը արժանի չի համարվել Երզնկացու կողմից հակաճառվելու:

Բացի այս հիմնական կետերի հակաճառությունից, Երզնկացիին քննադատության է ենթարկում նաև բազմաթիվ այլ երկրորդական հարցեր և վկայություններ, որոնք տեղ են գտել Սսի ժողովականների թղթում և դրան կցված հավելվածում:

Այնուհետև Երզնկացիին սրտի ցավով բացականչում է.

«Եւ արդ այս ամենայն արկածք սատանայի են, զի պատառեաց զեկեղեցի և տակահին ևս պատառէ, զի մի միաբանելովն զխոյն նորին գեր ի վերոյ գային, վասն որոյ ատելութեամբ զմեզ առ իրեարս գոգո՛ւ և բաժանէ, զի դիրաւ յաղթեսցէ»⁴⁹:

Վերջում Երզնկացիին քննության է առնում և ճշմարիտ մոտեցումով Սսի ժողովը համարում է հակակաճոճական, անհեղինակավոր, անիմաստ մի հավաքույթ, որին «սուտ ժողովոյս պարտ է ասել և ոչ սուրբ»:

Ահա այս է, ընդհանուր գծերի մեջ, Մովսես Երզնկացու «Հնդդիմադրութիւն Սակս ջրոյն խառնման...» դավաճաբանական թուղթը:

Վերջացնելով, պետք է կարևորությամբ շեշտել, որ այն իր տրամաբանական շարադրանքով, գիտականությամբ և թարմությամբ կարևոր արժեք կարող է ներկայացնել նաև այսօր՝ միջեկեղեցական հարաբերությունների ժամանակ քննվող դավաճաբանական հարցերի ուսումնասիրության կապակցությամբ:

⁴⁸ Ձև. էջ 81բ:

⁴⁹ Ձև. էջ 83բ:

